

**Deus é un fenómeno local que varía conforme o clima.
Da tradición (im)prescindíbel**

Carlos Paulo Martínez-Pereiro

Formas de citación recomendadas

1 | Por referencia a esta publicación electrónica*

MARTÍNEZ PEREIRO, CARLOS PAULO (2011 [2000]). “Deus é un fenómeno local que varía conforme o clima. Da tradición (im)prescindíbel”. En Isabel de Riquer, Elena Losada e Helena González (eds.), *Professor Basilio Losada. Ensinar e pensar con liberdade*. Barcelona: Publicacións de la Universitat de Barcelona, 515-522. Reedición en *poesiagalega.org. Arquivo de poéticas contemporáneas na cultura*.
<<http://www.poesiagalega.org/arquivo/ficha/f/685>>.

2 | Por referencia á publicación orixinal

MARTÍNEZ PEREIRO, CARLOS PAULO (2000). “Deus é un fenómeno local que varía conforme o clima. Da tradición (im)prescindíbel”. En Isabel de Riquer, Elena Losada e Helena González (eds.), *Professor Basilio Losada. Ensinar e pensar con liberdade*. Barcelona: Publicacións de la Universitat de Barcelona, 515-522.

* Edición dispoñíbel desde o 5 de maio de 2011 a partir dalgunha das tres vías seguintes: 1) arquivo facilitado polo autor/a ou editor/a, 2) documento existente en repositorios institucionais de acceso público, 3) copia dixitalizada polo equipo de *poesiagalega.org* coas autorizacións pertinentes cando así o demanda a lexislación sobre dereitos de autor. En relación coa primeira alternativa, podería haber diferenzas, xurdidas xa durante o proceso de edición orixinal, entre este texto en pdf e o realmente publicado no seu día. O GAAP e o equipo do proxecto agradecen a colaboración de autores e editores.

— DEUS É UN FENÓMENO LOCAL QUE VARÍA —
CONFORME O CLIMA.
DA TRADICIÓN (IM)PRESCINDÍBEL

Carlos Paulo Martínez Pereiro

Universidade da Coruña

Cando se me convidou a participar na homenaxe ao Profesor Basilio Losada, con quen –entre outros– creo compartir o inactual fascinio polas que el denominou “vangardas dos pobres” e o horror perante a tan actual banalización e uniformización do humano, non dubidei en abordar, cun ton deliberadamente persoal, o intempestivo e atraínte tema da tradición no espazo fronteirizo e non autoritario dos modos do dicer descriptivo, prescriptivo e programático. Se Totò afirmaba “Io non desidero, io considero”, a seguir eu disertarei dubitativo na zona do claroescuro entre o desexar da voluntarista intuición escura e o considerar da racionalista clareza iluminadora.

En realidade, é de xustiza que, recoñecendo a orixe remota e antiacadémica das páxinas que seguen, agradeza a Asociación de Escritores en Lingua Galega que, ao seu convite e na súa representación, me permitise hai poucos meses disertar e debater a respeito do (in)controverso e apaixonante tema da (im)prescindibilidade da tradición, en ámbito literario e no contexto da avasaladora globalización que inza cada un dos espazos e dos tempos culturais (e non só) deste noso conturbado fin de século.¹

O ‘mote’ a ‘glosar’ que daquela me foi dado –¿Tradición (im)prescindíbel?– encerraba, baixo a forma dunha condicionada pregunta, un primeiro termo substanti-

¹ A disertación que segue é, no substancial, unha versión abreviada da ponencia-marco intitulada “És la tradició (im)prescindible?”, presentada no Saló Gòtic de l’Ajuntament de Morella o 6 de novembro do pasado ano nunha mesa presidida por Josep Ballester, en que tamén participaron con senllas comunicacións Gabriel Janer Manila e Ur Apalategi. Esta ‘in(ter)vencción literaria’ formou parte do «XIX GALEUZCA (Encontre d’escritors gallecs, bascos i catalans)» que, por volta do tema de “La globalització i les literatures”, se celebrou no País Valencià –Castelló de la Plana e Morella– do 4 ao 7 de novembro de 1999, organizada pola Associació d’Escriptors en Llengua Catalana.

Por un lado, como facilmente notará o lector, ao longo destas páxinas, non quixen, de maneira propositada, apagar totalmente algúns dos trazos oralizantes e certos modos (auto)irónicos e pouco académicos que derivan da conferencia referida. Por outro lado, tamén non quixen relativizar a parcialidade do marco de referencia orixinario do agora escrito e antes enunciado, por moito que todo bon spinozista –e eu tal me considero en parte– teña sempre presente que unha verdade parcial pode equivaler a unha certa falsidade.

vo singular de paradoxal valor plural –Tradicións– e un segundo termo adxectivo en contraditoria e dúplice amálgama expresiva –¿Prescindíbeis ou Imprescindíbeis?.

É así que, será honesto pola miña parte anunciar desde xa que, na visión de quen isto escribe, resulta obvio que a pregunta proposta na altura sería retórica se só nos cuestionase sobre o carácter imprescindíbel da tradición nas nosas escritas contemporáneas –bascas, catalás e galegas– e no contexto asoballante da globalización uniformizadora; isto é, será de rigor que, *grosso modo*, diga xa neste preámbulo que nestes nosos ámbitos (e non unicamente neles) non teño dúbida sobre o carácter imprescindíbel da tradición. Tamén agardo que unha tal postura inicial non supoña que me lapiden, como lle sucedera a aquel discípulo de Pitágoras –auténtico ‘tránsfuga filosófico’– que un día safu á rúa anunciando o fin da harmonía universal e foi lapidado polas turbas. Trataréi, pois, de argüír e argumentar, actuando basicamente pola vía asistemática do exemplo indicial e referencial.

E falo de lapidación porque, non obstante o dito, o feito de se contemplar no interrogante a desenvolver unha dicotomía para a posíbel resposta deseña perante os nosos ollos a non unanimidade e a arretoricidade da interrogación. Máxime, cando o vocábulo ‘tradición’ –acho eu que debido a un certo don ominal da palabra– é apreciado hoxe de maneira un tanto pexorativa en non poucas ocasións, dirixindo portanto a solución para o campo da súa desexábel prescindibilidade en maior ou menor medida. É por isto que, quizais, de adoptarmos do campo dos estudos semióticos da literatura os termos de ‘memoria literaria’ para substituírmos con eles os máis habituais e esquivos de ‘tradición literaria’, se puidese mitigar o posíbel teor pexorativo que acompaña esta última denominación.

Un leve e rápido percorrido mental pola historia das diferentes literaturas abunda para nos mostrar como, a respeito da memoria literaria, ora se privilexia nunhas etapas epocais o principio da tradición, da continuidade, do establecido, do clasicismo e do canónico, ora se privilexia noutras o principio da antitradición, da ruptura, da novidade, da orixinalidade e da contestación. Está claro que, por abstracción, estamos a simplificar unha realidade altamente complexa e proteiforme, pois, nos dous supostos contemplados, as diferenzas de grao e de intensidade multiplican *ad infinitum* as posibilidades combinatorias entre os dous extremos idealizados: o do seguidismo de obediencia escolástica e mais o da iconoclastia de libertaria desobediencia.

Destarte, avanzando no esclarecemento destes principios xenéricos no que di respecto á súa aplicación ao longo da historia e sen nengunha intención englobadora de *faire le point* ou de levantar con rigor o ‘estado da cuestión’, parece innegábel que o ‘principio da tradición literaria’ devén sempre, na realidade práctica, a asunción dunha ‘concreta e particular tradición literaria’ e que ‘o principio de antitradición literaria’ supón sempre, na realidade práctica, por un lado, o ataque a unha ‘particular e concreta tradición literaria’ e, por outro, a asunción dunha outra, tamén concreta e particular, mais polo xeral tirada da ‘tradición da antitradición’. Isto é, resulta claro

que a tradición se multiplica nas súas posibilidades –como, aliás, non podía deixar de ser– por sempre estar mediatizada por un principio de selección na procura das afinidades electivas nun sentido horizontal ou vertical, afirmador ou negador.

Enfín, van permitirme que exemplifique ao longo desta exposición basicamente a partir das literaturas galega, portuguesa e brasileira (mais non só), por suporen tres exemplos *ad hoc* de literaturas paradigmáticas de ben diferentes situacións, nun mesmo sistema lingüístico, mais con moi diversos condicionantes sociais, culturais, espaciais e temporais.

Así, no primeiro caso (o da ‘concreta e particular tradición literaria’), podemos lembrar como exemplo suficiente o do ‘mandarín’ dos árcades lusitanos, o escritor neoclásico portugués Correia Garção para quen –como ten dito con xusteza Aguiar e Silva² a tradición integraba o remoto Horacio ou o distante António Ferreira, os próximos Boileau e Racine, mais excluía o Camões das ‘redondilhas’, da ‘medida velha’ medievalizante e tradicional autóctona, ou o barroco Jerónimo Baía, por non citar Gracián ou Góngora.

No segundo caso (o do ataque a unha ‘concreta e particular tradición literaria’ e a asunción doutra particular na ‘tradición da antitradición’), podemos referir como exemplo significativo o do surrealista Mário Cesariny que integra na súa tradición a literatura de cordel, a heterodoxa poesía erótico-satírica do ‘árcade-(pre)romántico’ Bocage, un certo Almada Negreiros coloquial e/ou vulgar ou o delirante Ângelo de Lima, mais exclúe un certo Eça de Queirós realista, case todo o *Orpheu* (con Fernando Pessoa á cabeza) e toda a *Presença* ou, especialmente, a totalidade do neorrealismo.

E que dicer dun Luís de Camões e da literatura marítima das ‘descobertas’ integrados na tradición dun Hermann Melville ou dun Tomás Moro; dunha Rosalía de Castro que tamén asume Camões, mais non Carolina Coronado; dun Barcia Caballero, epígono rosaliano, que apreza e avalía con xusteza Sá Carneiro, Fernando Pessoa e Almada Negreiros; dun Cunqueiro que incorpora ao seu mundo criativo a literatura popular galega, os mitos (pre)hamletianos ou a escrita dantesca da *(Divina) Comedia*, do ‘trecento’ ao ‘cinquecento’ italianos ou a literatura fascista e esteticista (por italianizante) da “escola de Roma”; dun Rubem Fonseca ou dunha Clarice Lispector que, respectivamente, canibalizan o romance negro norteamericano ou os escritos bíblicos, na súa violenta escrita da actual e conturbada sociedade carioca o primeiro, e no levantamento da interioridade feminina a segunda; dun Carles Riba mozo bebendo por amor nas fontes das cantigas medievais galego-portuguesas; etc. Todos eles,

2 De quen nos servimos con liberdade ao longo desta nosa heteróclita digresión e a quen enviamos para unha sintética e sistemática exposición dos presupostos e considerandos básicos por volta da ‘tradición’ ou da ‘memoria’ literarias (Aguiar e Silva 1990: 64-67).

resulta obvio, deixando de lado tantas outras súas posíbeis tradicións pasadistas (tanto remotas como próximas) e contemporáneas.

Aínda máis, a (anti)tradición pode procurar os seus referentes no ámbito do contemporáneo ou do pasado, operando, para escritores e lectores, como 'contexto vertical' ou como 'referente contextual horizontal'. Desta maneira, como mostra, lembremos que, a diferenza dos futuristas –que buscaban a novidade na obra recente–, os dadaístas, os surrealistas ou os antropófagos brasileiros (con outra intencionalidade) perseguían teimosa e sistematicamente tamén o novo na obra do pasado. Así un Apollinaire era quen de defender que 'examinando o pasado, se encontrarán os exemplos' ou un Tzara de declarar que amaba 'unha obra antiga pola súa novidade'.

Agora ben, afirmemos portanto, desde xa e con rotundidade, que sen a tradición (ou a memoria) a literatura (ou o sistema literario) non funcionaría, que a *amnesia in litteris* non existe máis do que de maneira parcial e/ou selectiva e que o escritor 'adánico' e a escrita 'edénica' veñen mostrándose historicamente como fantasías voluntaristas. Considérese que, como dixemos, até a 'antitradición' acaba por servirse paradoxalmente dunha outra 'tradición', funcionando, aliás, sempre con relación á memoria escritural do pasado e/ou do presente. Téñase en conta, tamén, que as básicas operacións de escrita e lectura que alicerzan a dinámica do literario, presupoñen un proceso de aprendizaxe, o proceso de 'ler'; vocábulo que etimoloxicamente, sen ir máis lonxe, nos remete á idea de memoria.

Resulta evidente, por outro lado, que as diversificadas constantes e as invariantes transtemporais que, con diversa e múltipla orixe, conflúen no sistema literario, como, por exemplo, os *topoi* ou *loci communes*, considerados nun sentido lato, aparecen e reaparecen ao longo da escrita literaria dos diferentes séculos como teimosos elementos de teor tradicional, por moito que se axeiten parcial e parcelarmente ás esixencias socio-contextuais e estético-históricas de cada época e/ou corrente.

Neste sentido, poderían servir como mostras paradigmáticas de constantes menores a pertinacia das formas fixas como, por citar un só caso evidente, a do soneto de corte petrarquista, ou a (re)aparición epocal da sextina (de Arnaut Daniel a Bernardim Ribeiro, a Camões ou a Joan Brossa), a pervivencia do simbolismo naturalista de teor tradicional (de Pero Meogo, a Pondal, a Álvarez Blázquez, a Cunqueiro, a Eugénio de Andrade ou a García Lorca), etc.

Poderían servir, por outra banda, como exemplos de supervivencias temáticas xerais e maiores –e por só acudir a criacións recuadas nos primordios da escrita occidental– o recordatorio das narrativas melusinianas da muller compósita (a peculiar e realista galega “Dona Marinha” e a convencional e irrealista biscaíña “Dama de Pé de Cabra” da liñaxística medieval galego-portuguesa, ou a adaptada “Nova Melusina” á tese antimatrimonial goethiana, ou a “Serea” nórdica oteriana de teor alegórico-político), a mención da teimosa pervivencia do trovadorismo-petrarquismo na nosa concepción do *pathos* amoroso, por riba de calquer tempo e todo o espazo, a

referencia á historia interminábel da ‘Materia de Bretaña’ (até Steinbeck ou Méndez Ferrín), ou a perdurabilidade do mito sebástico portugués (do Renacemento a Almeida Garret, até o dramaturgo Stau Monteiro ou o narrador Almeida Faria).

Por non falarmos do que poderíamos denominar a inmensa sombra da ‘metatradición literaria’, de que poderían ser paradigma o mito de Camões en Almeida Garrett ou José Saramago, o de António José da Silva, ‘O Judeu’, en Bernardo Santareno, o de Gregório de Matos, ‘Boca do Inferno’, en Ana Miranda ou o de Rosalia en Otero Pedrayo.

Por non referir tamén o que poderíamos designar como a ‘intratradición literaria’ no interior do sistema lingüístico –que non literario– galego-portugués, de que poderían ser exemplo unha das tentativas de renovación da dramaturxia galega das primeiras décadas deste século alicerzada no teatro naturalista portugués, ou a asunción polo teatro angolano de *Os vellos non deben de namorarse* de Castelao, ou a influencia dalgún contista e corrente narrativa brasileira en *Erros e Tánatos* do presente Gonzalo Navaza ou a importancia das brasileiras vanguarda antropofáxica paulista e narrativa nordestina –aliada á tradicional ‘oratura’ africana– no movemento da *Claridade* cabo-verdiana e, en xeral, na construción da narrativa (escrita en portugués ou en linguas africanas como a rongga do ‘popular’ Babakosa) tamén en Cabo Verde, Angola e Mozambique. Mais, enfín, deixemos por aquí a caótica exemplificación da proteiforme tradición e, servíndonos do sentido común, falemos da tradición nos parámetros convencionais do propio e do alleo.

Permítaseme, neste sentido, un breve paréntese para convocar o fenómeno do vanguardismo antropofáxico brasileiro da década de 1920, por constituír unha pedra de toque modelar no contexto discursivo en que nos estamos a mover. Os seus integrantes, aqueles xeniais antropófagos, por medio do canibalismo e da devoración verde-amarela (abrasileiradora) de todo o que consideraban ‘pasadista’ (deglutíndoo e doestándoo), ‘vanguardista’ (axeitándoo), ‘indixenista’ (privilexiándoo) e ‘tradicional’ (renovándoo), quixeron –e en grande parte puderon– conseguir a síntese teórica e a práctica literaria do propio e do alleo, do local e do cosmopolita, da tradición e da antitradición, elevando copernicamente a periferia (brasileira) a centro e o centro metropolitano (portugués e europeu) a periferia marxinal, ben é certo que seguindo no campo das elites e do requintado *stablishment* cultural do Brasil. Todo ese proceso estaba orientado –como ten defendido Basilio Losada (1999: 901) non só para o caso que agora nos ocupa– para “a percura dunhas tradicións imaxinarias ou reais que se asentaban nun telurismo rexenerador. Eran as vangardas dos pobres, que non tiñan unha tradición inmediatamente anterior que deostar, e optaban por crear a súa propia tradición”.

Ao igual que estes vangardistas antropófagos brasileiros se servían do emblema aforístico, enunciado por Japy-Mirim (¿Oswald de Andrade?) en 1929, “Deus é um fenômeno local. Varia conforme o clima. Deus é um espírito municipal”, ou propugnaban un ano antes –no “Manifesto Antropófago” de Oswald de Andrade– “Con-

tra a memoria fonte de costume. A experiencia persoal renovada”, nós –gardando todas as distancias requeridas polo anacronismo– poderíamos servirmos da antes referida Marinha medieval galega do *Livro de Linhagens do Conde D. Pedro* para explicarmos a importancia dos condicionantes particulares e locais na apropiación das tendencias tradicionais xerais, para indicarmos como noutrora –nun tempo en que o carácter imperativo da creación a partir de modelos e asumidas (auto)limitacións resultaba, en aparencia, asfixiante– se podía producir naturalmente a apropiación do alleo desde o autóctono (Martínez Pereiro 1999: 29-61).

Enfín, deixemos por aquí esta revisión máis do que puntual e indicial dalgunha(s) historia(s) literaria(s) e reiteremos a nosa convicción (moral) do carácter imprescindíbel da tradición (da memoria). Estamos tentados ou máis ben xa caímos na tentación de facer nosa aquela coñecida sentenza de Bernardo de Chartres en pleno século XII a respecto da creación e dos criadores medievais, transmitida polo seu discípulo Xoan de Salisbury. Nela defendía ‘seren os medievais ananos ás costas de xigantes e así veren máis lonxe do que eles; non por teren vista máis penetrante ou por posuíren máis alta estatura, senón por estaren subidos sobre os ombros daqueles’. Esta consideración, completada coa idea explicitada por E. Baumgartner, referíndose concretamente ao *Tristán en prosa*, de que ‘para un autor medieval, escribir, criar unha obra, non consistía en inventar a toda costa novos temas, novas situacións, senón, a maior parte das veces, en dar unha nova forma, un sentido novo a unha materia tradicional’, coído que –de se me perdoar facer *tabula rasa* doutros posíbeis e necesarios considerandos– hoxe nos permitiría situarnos paradoxalmente próximos desta concepción da tradición na creación medieval, aínda relativamente vixente no substancial.

Para nos darmos unha idea do falso abismo –máis aparente e voluntarista do que real e obxectívabel– que supostamente nos separaría desta visión do orixinal e do papel ‘natural’ da tradición, bastará, por exemplo, con (re)ler o irónico capítulo “Ideas de Quique sobre la nueva novela” de *Abbadón el exterminador*, onde Sábato ridiculiza a nosa ansia de innovación, dando un receitario de procedimentos que farán a ‘novela distinta’. De feito, acho que, deixando de lado o moderno mito do progreso ou o mito clásico das idades para nos mover no campo do extraordinario e humano mundo da literatura, no esencial a evolución da creación escritural continúa a moverse nos sinuosos parámetros de tradición. E falo de evolución, de proceso evolucionario –que non de progreso, de proceso revolucionario– consciente de que a observación do devir da literatura presenta non poucos e curiosos paradoxos, abundantes coincidencias e sorprendentes recorrencias sinuosas: ¿Como se non explicar que os ecos mallarmeanos producidos polas intencionais rimas e a descomposición onomástico-interpretativa (*Vasco / jusqu’au*) –pasma de modernóltras– xa aparecen en cantigas de trovadores medievais galego-portugueses como o lugués Joan Romeu ou o ferrolán Fernando Esquíó (*Elvira / el vira*)? ¿Como se non explicar que o ‘moderno’ versolibrismo e a ‘actual’ temática poetizada da cotidianeidade obxectual aparecen como abstractas directrices programáticas e, tamén, en concretas realizacións poéticas do antecitado árcade neoclásico Correia Garção? ¿Como se non explicar...?

Desculpen a rotundidade das miñas afirmacións e a parcialidade dos meus exemplos, mais parécese que a recorrente *Querelle* entre os *anciens* e os *modernes*, entre os *antici* e os *moderni*, entre os ‘antigos’ e os ‘modernos’, obedecendo talvez á “ansiedade edipiana da influencia” que calquer autor sente a respecto dos seus grandes e imponentes precursores (tese brillantemente postulada por Harold Bloom, o hoxe ‘facedor’ do excluínte e ‘globalizador’ cónon), oculta, en non poucas ocasións, a afirmación da tradición através da súa agresiva negación.

E xa van, cando menos, tres afirmacións (en paralelo ás tres negacións de San Pedro) do carácter imprescindíbel da tradición, polo que, talvez, teña chegado a hora de, a partir destas heteróclitas reflexións e asistemáticos exemplos, nos preguntarmos ¿que se pode concluír?

Quizais moi pouco ou nada, mais, na nosa opinión, poderíamos re(a)sumir tres consideracións básicas e moduladas de teor tan desiderativo como conclusivo:

PRIMO, e é o máis relevante: o carácter conveniente e necesario da defensa das tradicións propias e da apropiación criteriosa das alleas, en sistemas literarios como o basco, o catalán e o galego que, en diferente medida, non acaban de saír do ámbito da resistencia fronte ao poder das maquinarias do sistema literario español e do ‘supersistema’ globalizador de impronta anglo-saxona.

SECUNDO, e é de grande interese: a preservación dun sistema literario propio e funcional, asenta tamén –entre outros moitos aspectos– na capacidade de deglutirmos, de canibalizarmos o alleo, de distinguirmos o que para as nosas literaturas é produtivo e rendíbel no amplo e multiforme campo das tradicións ou da proteiforme memoria literaria.

TERTIO, e é o máis problemático no que ten de (d)enuncia: a asunción da idea da prescindibilidade das tradicións, polo presuposto idealista e falaz que a sustenta –como a historia nos (de)mostra e, como xa sabemos, a historia felizmente non chegou ao seu fin–, levaría consigo con toda a probabilidade o abandono da memoria propia e a imposición dirixida e acrítica de certas memorias alleas validadas polos apátridas mecanismos da globalización; isto é, conduciría, a curto ou a longo prazo, quer á uniformización e/ou á esterilización criativa, quer á extinción afuncional dunhas literaturas submetidas aos criterios do mercado, da igualación rendíbel en termos de inhumano economicismo.

Enfín, para concluírmos con esta breve digresión por volta do carácter (im)prescindíbel da tradición, gustaría de manifestar que teño procurado –e agardo que conseguido– fuxir da ‘exposición botánica’ (por floreada e florista) e, limitados polo tempo e o espazo, temos evitado a estéril ‘exposición de laboratorio’ (por vivisección do abordado), na procura dun equilibrio que mostrase como as tradicións (a tradición e a antitradición) se esclarecen con *feux reciproques* (aqueles de que falara

Mallarmé, referíndose á danza e á poesía), facéndoas imprescindíbeis entre si na súa tensión dialéctica enriquecedora da pluralidade literaria de noso.

Agradecendo a súa paciencia e atención, debo manifestar que, con certeza, fiquei *malgré moi* incorporado nas ideas expostas nesta caótica disertación, así como na súa propositada e tendenciosa organización, polo que espero dos meus colegas de mesa e de todos os presentes –mudados hoxe polo exercicio da escrita en ausentes lectores– que coas súas desexábeis e particulares in(ter)vencións procuren obxectivar o que realmente se quixo, apesar de todo e desde un principio –¡sexamos sinceros!–, subxectivo e, por pouco matizado, propositadamente polémico. Contodo, agardo que non sexa tan polémico que poda supor a miña –aínda que for metafórica e distante– lapidación.

Bibliografía

- AGUIAR E SILVA, VÍTOR MANUEL DE. *Teoria e Metodología Literárias*. Lisboa: Universidade Aberta, 1990.
- ANDRADE, OSWALD DE. “Manifesto Antropófago”. *Revista de Antropofagia* 1 (1928).
- JAPY-MIRIM (¿ANDRADE, OSWALD DE?). “Guerria”. *Revista de Antropofagia* 4, 2.ª edición (1929).
- LOSADA, BASILIO. “As vangardas dos pobres”. En Rosario Álvarez e Dolores Vilavedra (coords.). *Cinguidos por unha arela común. Homenaxe ó Profesor Xesús Alonso Montero*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 1999, t. II, pp. 899-902.
- MARTÍNEZ PEREIRO, Carlos Paulo. *A indócil liberdade de nomear. Por volta da “interpretatio nominis” na literatura trovadoresca*. A Coruña: Espiral Maior, 1999.